

ПОЛІТОЛОГІЯ

УДК 94(470+571)

О. В. Зінченко, доктор історичних наук, доцент

«ЧОРНИЙ БЛОК» ЯК ЧИННИК ПАДІННЯ РОСІЙСЬКОЇ МОНАРХІЇ

Присвячено виявленню наявності зв'язку діяльності «чорного блоку» Державної думи і Державної ради у 1915–1917 роках з падінням російської монархії. Показано багатовекторні складові частини цього міжпарламентського об'єднання правого спрямування. Проаналізовано основні напрями і програмний характер його політичної діяльності. Доведено, що державні радники відіграли вирішальну роль у визначенні її характеру та основних напрямів. Зроблено висновок про те, що «чорний блок» виявився одним з вирішальних чинників падіння російської монархії у 1917 р.

Ключові слова: «чорний блок», «прогресивний блок», Державна рада, Державна дума, російська монархія.

Актуальність проблеми. Актуальність дослідження полягає у цілковитій відсутності присвячених порушеній проблемі праць, її важливості у перебігу подій напередодні падіння монархії в Росії та деяких аналогах створення антидемократичних блоків у парламентах пострадянського простору.

Мета статті – виявити наявність і характер зв'язку діяльності «чорного блоку» Державної думи і Державної ради у 1915–1917 рр. з падінням російської монархії. Головне завдання дослідження пов'язане з докладним аналізом джерел щодо програмних настанов, спрямувань, характеру та конкретних наслідків діяльності означеного парламентського об'єднання.

Аналіз наукових джерел і публікацій. «Чорний блок» не виявився об'єктом спеціального вивчення. Факт його виникнення на протигагу «прогресивному блоку» згадували лише П. Мілюков [5, т. 2, с. 446] та О. Гучков [8, с. 252]. Російський історик А. Смірнов лише побіжно зачіпав питання щодо стосунків Ніколая II з «прогресивним блоком» та правими формуваннями [14, с. 510, 581]. Не вивчалася проблема і у вітчизняній історіографії. Авторка даної праці у 2005 р. оприлюднила присвячену їй статтю [4], яка не торкалася значення блоку як чинника падіння монархії.

Виклад основного матеріалу. Виникнення міжпалатного «прогресивного блоку» в середині серпня 1915 р. обернулося втратою керівного становища правої групи у Державній раді. До цього блоку перейшли центристи, академісти та позапартійні, а також такі відомі представники правої групи, як О. Меллер-Закомельський, Д. Олсуф'єв, В. Гурко, що справляли значний вплив на своїх вчорашніх соратників, а тепер, навпаки, на прибічників «прогресивного блоку» [10]. Зміна в характері Державної ради, як і Думи, викликала невдоволення правих депутатів палати нерішучістю дій уряду і занепокоєння останнього втратою підтримки з боку народного представництва, перш за все державних радників, змусила їх відповідно реагувати на цю подію. Праві згадали досвід боротьби з революцією 1905–1907 рр. і дійшли висновку про необхідність об'єднання усіх своїх прихильників у «чорному блоці» [2, с. 318]. Праві депутати обох палат проголосили «прогресивний блок» революційним, а його спільників – земський та міський союзи – відверто ненадійними і такими, що заслуговують на переслідування [2, 319].

Поміж собою праві називали своє об'єднання «інформаційним бюро» правої та націоналістичної фракції Державної ради та Думи, що було утворене одним з лідерів «Ради об'єданого дворянства» державним радником П. Балашовим [12, с. 228]. Назву ж «чорного блоку» це бюро отримало тому, що в роки першої революції чорносотенна газета «Земщина» періодично друкувала великий чорний хрест як заклик до масових виступів осуду непокірної Думи [2, с. 300]. «Чорний блок» був значно ширшим за парламентське об'єднання «темних сил». О. Гучков писав з цього приводу, що слід мати на увазі «три гнізди цих реакційних сил, по-перше, придворні сфери, камарилья; по-друге, група бюрократів, які влаштувалися у вигляді правого крила у Державній раді, і, по-третє, так зване об'єдане дворянство» [6, с. 252]. П. Мілюков погоджувався з цим поглядом [5, т. 2, с. 353].

З гучковсько-мілюковського визначення складових частин «чорного блоку», по-перше, та з самої проблеми, по-друге, логічно випливає запитання: яку роль відігравали державні радники у діяльності кожної окремої частини і якою була сполучна роль в їхній загальній діяльності? Чи існували між цими частинами взаємозв'язок та взаємовплив? «Двір», на наш погляд, необхідно поділити на дві частини: 1) офіційну – імператор з своїми посадовими особами та 2) неофіційну – «темні безвідповідальні сили»: імператриця Олександра Федорівна, А. Вирубова, Г. Распутін та їхній гурток. До останнього входили його висуванці державні радники прем'єр-міністри І. Горемікін та Н. Голіцин, міністр внутрішніх справ А. Протопопов, землеробства А. Наумов, голова Державної ради І. Щегловитов. Це був безпосередній зв'язок найвпливовіших за посадами державних радників з «безвідповідальними темними силами». Поряд з цим распутінський гурток мав і опосередковані зв'язки з державними радниками, з числа яких традиційно призначалися міністри «у більшості випадків... за вказівками Распутіна» [12, с. 196]. Так, з кінця 1915 до

кінця 1916 р. цим гуртком було призначено і звільнено міністрів внутрішніх справ державних радників А. Щербатова, А. Макарова, А. Хвостова, А. Протопопова, військового міністра А. Поліванова, міністрів землеробства А. Кривошеїна, А. Бобринського, А. Ріттіха [12, с. 196]. Така кадрова політика распутинського гуртка отримала назву «міністерської чехарди».

Що ж становили означені складові частини «чорного блоку»? З точки зору повноважень, зрозуміло, найважливішу і вирішальну складала придворна камарилья. Її вершиною був імператор Ніколай II, який, за характеристиками різних авторів, перш за все відзначався відсутністю волі і рішучості. «Ніколай II не має жодної вади, – писав з цього приводу французький дипломат М. Палеолог, – але йому властивий найгірший для самодержавного монарха недолік: відсутність особистості. Він завжди підкоряється. Його волю обходять, обманюють чи придушують. Вона ніколи не імпонує прямим і самостійним актам» [7, с. 242]. Посол Англії Дж. Бьюкенен причину всіх негараздів Росії також вбачав у слабкості Ніколая II. На його думку, їх «найвагоміший чинник» складав саме «імператор – жалюгідно слабкий» [1, с. 202]. Будучи забобонним фаталістом, на усі переконання у можливості революції і загибелі династії він відповідав: «Імператриця і я знаємо, що ми – у руці божій. Хай буде воля його» [7, с. 303]. У той же час він вірив у свою божественну зверхність і визначеність. Так, коли Дж. Бьюкенен почав переконувати Ніколая II у необхідності заслужити у народу довіру, той відповів, що скоріше народ повинен заслужити його царську довіру [1, с. 299]. За таких умов імператриця Олександра Федорівна дійсно управляла Російською імперією. Цариця мала сильний характер і в той же час страждала на нервові розлади та часті нервові напади. Навіть відданий їй І. Горемікін говорив про клінічність її поведінки [12, с. 18].

До придворної камарильї належав і призначуваний формально Ніколаєм II, а практично імператрицею уряд. Лідер правих сил Державної думи, переконаний монархіст і чорносотенець В. Пуришкевич писав, що «уряд наш – увесь наскрізь калейдоскоп бездарності, егоїзму, гонитви за кар'єрою, осіб, що забули про батьківщину і пам'ятають про свої інтереси, живуть одним сьогоденням» [11, с. 4]. Він продовжував, що царські міністри перетворилися на маріонеток, нитки від яких міцно забрали у свої руки Григорій Распутін і імператриця Олександра Федорівна [11, с. 5]. Стосовно ж «міністерської чехарди» В. Пуришкевич писав, що державну політику в Росії проводять «каліфи на годину, які з'являються і тріскаються, як мильні бульбашки, бездарні міністри» [11, с. 7]. Не відрізнялися й характеристики російського уряду союзниками [12, с. 155]. Погоджуючись з цим, М. Родзянко додавав, що в Росії «особи, які заслуговують на шибеницю, продовжують відігравати роль і усім рухає не патріотизм, а протекція і особиста вигода» [12, с. 156].

Отже, монархічна влада все більше і більше демонструвала свою неспроможність. Уже у листопаді 1916 р. від неї відвернулася наймогутніша промонархічна сила – організація об'єднаного дворянства. Праві ж у Державній

раді втратили більшість і не могли протистояти «прогресивному блоку». Відтак, неспроможність монархічного уряду впоратися із складною зовнішньою і внутрішньою ситуацією відштовхнула від нього дві складові частини «чорного блоку» – об'єднане дворянство і праву фракцію Державної ради. М. Палеолог говорив з цього приводу, що «врешті-решт конфлікт перетворюється на конфлікт між самодержцем і природними, присяжними захисниками самодержавства... Якщо імператор не поступиться, ми знову будемо свідками трагедії Павла I» [12, с. 271]. Слід зауважити, що ситуація в імперії наприкінці XVIII – на початку XIX ст. докорінно відрізнялася від ситуації початку XX ст. Якщо усунення Павла Петровича з трону зумовлювало лише заміну його іншою монаршою особою, то у 1915–1916 рр. в Росії діяла низка чинників падіння самої монархічної системи.

Після запровадження у 1906 р. двопалатного народного представництва Николай II постійно плекав надію у слушний час перетворити Думу і Раду з законодавчих на дорадчі [3, с. 359, 388]. У 1913–1914 рр. влада готувалася здійснити переворот з метою втілення цієї ідеї в життя [2, с. 359]. Початок війни відклав це питання, але утворення «прогресивного блоку» його загострило. Проте його вирішенню перешкоджало послаблення позицій правих сил у палатах народного представництва. Постала проблема їх зміцнення, перш за все у Державній раді. 23 грудня 1916 р. Николай II запропонував І. Щегловитову посаду голови Державної ради з конкретним завданням якомога більше підсилити праву групу верхньої палати. І. Щегловитов отримав і список осіб, яких було намічено усунути з Ради [8, с. 426]. 1 січня 1917 р. указом імператора праву фракцію Державної ради було збільшено на 15 осіб, що разом з націоналістами давало перевагу правому крилу. Внаслідок цього знову, як і до виникнення «прогресивного блоку», права група була впливовою у Державній раді і Царському селі, куди її представників запрошували до цариці.

Учасники другого «гнізда» – правого крила Державної ради теж мали зв'язок з «Двором», об'єднаним дворянством та іншими правими формуваннями. Після виникнення «чорного блоку» праві державні радники за участю правих сенаторів та депутатів Думи під час сесій палат народного представництва засідали у Маріїнському палаці. На цих засіданнях опрацьовувалася програма перетворення палат з законодавчих на дорадчі і було намічено, кого саме потрібно усунути зі складу Державної ради, щоб мати можливість поповнити склад групи [8, с. 428]. За межами ж парламенту та у міжсесійні часи «чорний блок» вирішував програмні та інші питання у гуртку О. Римського-Корсакова та політичному салоні Б. Штюмера.

Гурток О. Римського-Корсакова існував зі своєю програмою з 1907 р. Остання передбачала скасування Державної думи або перетворення її на дорадчу установу. [8, с. 199]. Цю програму гурток неодноразово надсилав усім міністрам, хоча вона передбачала здійснення державного перевороту [8, с. 435, 437]. Восени 1916 р. гурток надіслав оновлену програму Николаю II. Вона передбачала нагальний розпуск Державної думи з попередженням про

докорінну зміну її статусу в майбутньому. Державна рада мала залишатися до перегляду основних державних законів про її статус. Але усі ухвалені палатою законопроекти мали надходити на затвердження монархом з думкою більшості і меншості, з чого він обирав прийнятну для нього думку. Передбачалися також заходи з очищення Ради від членів «прогресивного блоку», забезпечення гарнізонів столиць та великих міст кулеметами і артилерією, надання губернаторам надзвичайних повноважень, закриття опозиційних та підсилення правих видань [2, с. 246–247]. 15 січня 1917 р. гурток О. Римського-Корсакова знову надіслав Ніколаю II записку зі своєю програмою здійснення державного перевороту шляхом спирання на праві сили Державної ради та зміни основних державних законів [8, с. 283].

Політичний салон державного радника Б. Штюрмера існував від початку війни 1914 р. Після виникнення «прогресивного блоку» склад салону значно поширився. Тепер сюди збиралися щотижня та у святкові дні праві державні радники, сенатори, депутати Думи, владики, губернатори, предводителі дворянства [6, с. 382–383]. Вони програмували роботу різних міністерств, опрацьовували рекомендації, передавали їх прем'єрові І. Горемікіну та відповідним міністрам, міністру «Двору» В. Фредеріксу, готували списки кандидатів у члени Державної ради для зміцнення її правого крила, матеріали для з'їздів «об'єднаного дворянства» та дій інших монархічних організацій, вмотивовували необхідність фінансування правої преси. Позицію салону Б. Штюрмера відображено у низці урядових заходів [9, с. 386].

Гурток О. Римського-Корсакова та політичний салон Б. Штюрмера справили рішучий вплив на «об'єднане дворянство» та інші монархічні організації [9, с. 277]. У листопаді 1915 р. відбувся з'їзд «Союзу російського народу», на якому головував колишній міністр юстиції, керівник правої фракції Державної ради та її голова І. Щегловитов. У своєму виступі він назвав маніфест 17 жовтня 1905 р. «втраченою грамотою» і закликав делегатів боротися за перетворення Державної думи на дорадчу установу [2, с. 319]. «Кінець цього року, – згадував П. Мілюков, – можна охарактеризувати зростаючим натиском збуджених чорносотенних організацій у союзі з *чорним блоком* Державної ради» [2, с. 320]. Спроби справляти вплив правих державних радників та їхнього «чорного блоку» на чорносотенно-монархічні формування здійснювалися і протягом 1916 – на початку 1917 рр. «Рада об'єднаного дворянства», лідери «Вітчизняного патріотичного союзу», «Союзу російського народу» в численних записках урядові та цареві вимагали змінити Основні державні закони, перетворити Думу та Раду на дорадчі установи, відновити абсолютизм [8, с. 277–279; 177, с. 199]. Такій активізації правих формувань сприяло й фінансування урядом їхньої преси, для чого у поліції існував так званий «репльтивний фонд». З нього чорносотенні видання отримали у 1914 р. 948 000 рублів, у 1915 – 1 068 724 рублів та у 1916 – 1 620 286 рублів [2, с. 62].

Політика влади, що ґрунтувалася на програмних настановах «чорного блоку», оберталася насунанням соціального вибуху. Воєнні поразки, брак

зброї, снарядів, розлад транспорту та постачання армій і міського населення продовольством за наявності хліба та м'яса в інших регіонах викликали гостре невдоволення широких народних мас в тилу і солдатів та офіцерів на фронтах, земських установ і навіть частини «об'єднаного дворянства», які виступали на підтримку вимоги «прогресивного блоку» утворити «уряд довіри», обвинувачували монархічну владу у зраді. Громадська думка в країні зростаючими темпами набувала антидинастичного спрямування. За таких умов політика спроб повернутися до абсолютизму не мала перспектив і оберталася наближенням саме того, проти чого вона спрямовувалась. С. Сазонов вже після 1917 р. писав про своє глибоке переконання у можливості попередити катастрофу, що насувалася на Росію саме через неспроможність царського уряду. Останній ще мав у своїх руках усі необхідні для цього засоби: незаражену революцією армію, здорові фінанси, адміністративний апарат, що довів раніш свою здатність боротися з революцією, і більшість патріотично налаштованої Думи [13, с. 349]. С. Сазонов уважав також, що П. Століпін створив своїми реформами сприятливі умови для того, щоб Росія стала на вірний шлях мирного розвитку духовних сил народу і правильного використання своїх природних багатств. У той же час він з великим жалем констатував, що напередодні світової війни «досягнутому ще в той час добробуту Росії перешкоджала центральна урядова влада, яка знаходилася в руках купки людей, що слугували віджитим ідеалам» [13, с. 349]. Саме цей уряд, говорячи словами М. Родзянка, «переймався пошуками неіснуючої революції» і викликав її своєю неспроможністю [12, с. 156].

Цілком згубною для монархії політику традиційної опори на праві сили вважав і А. Смирнов. Він констатував, що закостенілий бюрократичний державний механізм на чолі з монархічною владою не витримував навантажень воєнної доби за браком чіткості, оперативності та гнучкості в управлінні країною [14, с. 514]. Історик доходив висновку про те, що відмова Ніколая II від угоди з «прогресивним блоком» створити «уряд довіри» виявилась однією з причин падіння монархії в Росії [14, с. 510]. На погляд дослідника, конфронтація монархічної влади та Державної думи завершилася загибеллю обох сторін, що становить головний підсумок цієї самовбивчої сутички на краю прірви [14, с. 581].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Здійснені після першої російської революції столипінські реформи та запровадження народного представництва в імперії склали фундаментальні чинники поступового мирного розвитку країни і зміцнення соціального миру. Однак урядові кола не зрозуміли цієї перспективи і накопичували своїми систематичними помилками причини народного невдоволення. У роки першої світової війни урядова політика привела до розколу депутатського корпусу народного представництва і політичної еліти країни на два протилежні блоки – «прогресивний» і «чорний».

З прогресуючим загостренням внутрішньополітичної ситуації в країні «чорний блок», який складав органічну частину системи самодержавства

і визначав зміст та спрямованість її консервативно-реакційної політики, – підтримував і посилював процес її гноіння, демонстрував її абсолютну неспроможність і наближав трагічну розв’язку. Діяльність «чорного блоку» виявилась одним з головних чинників вибуху Лютневої революції. Слід також зазначити, що поглибленого дослідження потребують конкретні напрями діяльності «чорного блоку», зокрема, кадрово-адміністративної, воєнної, внутрішньої, економічної та продовольчої політики і визначення ступеня їхнього впливу на вирішення долі монархії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бьюкенен, Дж. Мемуари дипломата [Текст] / Дж. Бьюкенен. – М. : Междунар. отнош., 1991. – 344 с.
2. Государственная Дума. Стенографические отчеты. Четвертый созыв. 1913–1914 гг. Сессия вторая [Текст] . – Спб. : Гос. тип., 1914.
3. Государственный Совет. Стенографические отчеты. 1907. Сессия вторая [Текст]. – Спб. : Гос. тип., 1907.
4. Зінченко, О. В. «Чорний блок» Державної ради Російської імперії 1906–1917 рр. [Текст] / О. В. Зінченко // Культура народів Причорномор’я. – 2005. – № 65. – С.21–24.
5. Милуков, П. Н. Воспоминания : в 2 т. [Текст] / П. Н. Милуков. – М. : Современник, 1990. – Т. 2. – 448 с.
6. Падение царского режима : в 7 т. [Текст] – М.-Л. : Госиздат, 1926. – Т. 5. – 473 с.
7. Палеолог, М. Царская Россия накануне революции [Текст] / М. Палеолог. – М. : Политиздат, 1991. – 494 с.
8. Полное собрание законов Российской империи : в 33 т. [Текст] – Спб. : Гос. тип., 1887. – Т. 8. – 641 с.
9. Правые партии. Документы и материалы : в 2 т. [Текст]. – М. : Росспэн, 1998. – Т. 2. – 815 с.
10. Программа блока [Текст] // Красный архив. – 1932. – Т. 50/51. – С. 133–136.
11. Пуришкевич, В. Дневник. «Как я убил Распутина» [Текст] / В. Пуришкевич. – М. : Сов. писатель, 1990. – 143 с.
12. Родзянко, М. В. Крушение империи [Текст] / М. В. Родзянко. – Х. : Интербрук, 1990. – 263 с.
13. Сазонов, С. Д. Воспоминания : в 2 т. [Текст] / С. Д. Сазонов. – М. : Современник, 1991. – 399 с.
14. Смирнов, А. Ф. Государственная дума Российской империи 1906–1917 [Текст] / А. Ф. Смирнов. – М. : Книга и бизнес, 1998. – 624 с.

«ЧЕРНЫЙ БЛОК» КАК ФАКТОР ПАДЕНИЯ РОССИЙСКОЙ МОНАРХИИ

Зинченко Е. В.

Посвящено выяснению наличия связи между деятельностью «черного блока» Государственной думы и Государственного совета в 1915–1917 годах и падением

российской монархии. Показаны многовекторные составные части этого межпарламентского объединения правой направленности. Проанализированы основные направления и программный характер его политической деятельности. Доказано, что государственные советники сыграли решающую роль в определении ее характера и основных направлений. Сделан вывод о том, что «черный блок» явился одним из решающих факторов падения российской монархии в 1917 г.

Ключевые слова: «черный блок», «прогрессивный блок», Государственный совет, Государственная дума, российская монархия.

«THE BLACK BLOCK» AS FACTOR OF THE FALL TO THE RUSSIAN MONARCHY

Zinchenko O. V.

The article is dedicated to clarification of presence relationship between activity «the black block» of State дума and State council in 1915– 1917 and fall to the the russian monarchy. They are shown the multivector component parts this the inter-parliamentary of the association to right directivity. Was analysed main trends and the programme nature his political activity. It is proved that state advisers have played the solving role in determination of its nature and main trends. It is made conclusion that « black block» was one of solving factor of the fall the russian monarches in 1917.

Key words: «the Black block», «the progressive block», the State council, the State дума, the Russian monarchy.

УДК 378.147.111.042.017.4

О. Ю. Кашаба, кандидат історичних наук, доцент

ВПЛИВ ЗНАТЬ З КУРСУ «ПОЛІТОЛОГІЯ» НА ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ У СТУДЕНТІВ ВНЗ

Громадянська компетентність розглядається як одна з ключових компетентностей людини, під якою розуміються здатність активно, відповідально і ефективно реалізовувати громадянські права та обов'язки з метою розвитку демократичного громадянського суспільства. Проаналізовано вплив політології на формування громадянської компетентності.

Ключові слова: політологія, громадянська компетентність, громадянське суспільство, політологічні поняття.

Актуальність проблеми. Становлення демократичної держави, відродження України та повернення її у світову цивілізацію, курс на гуманізацію і гуманітаризацію освіти, подолання технократичних підходів до освіти значно під-